

VEKERDI LÁSZLÓ

Új nemzeti öncélúság? Negyedik kiegyezés?

I.

Bibó István a magyar politikai gondolkodás, államszervezés és társadalomszerkezet torzulásában központi szerepet tulajdonított a kiegyezésnek. Nagy tanulmányaiban ismételtelen visszatér rá, különféle szempontokból világítva meg hatvanhét végzetes politikai, társadalmi, mentalitástörténeti következményeit. A klasszikus, leggyakrabban hivatkozott hely az *Eltorzult magyar alkat...*-ban olvasható: „Két védekezésre kényszerült, félelembe merevedett politikai erő egyezik ki egymással 1867-ben, mint arra Németh László is találóan rámutatott (*Kisebbségben*, 42–44.). A Habsburgok kiegyeznek a magyar nemzettel, mert úgy tudják, hogy a magyarok a legenergikusabb és legfélelme-sebb, önállóságra törő népe a monarchiának, s nem veszik észre, hogy e nemzet vállalkozó kedvét közben súlyos törés érte. A magyarok pedig megkötik a kiegyezést, mert úgy tudják, hogy a Habsburgok birodalma kikerülhetetlen szükségessége az európai államrendnek, s nem veszik észre, vagy nem merik észrevenni, hogy éppen az a két vesz-tett háború, mely a dinasztiaát a kiegyezésre kényszerítette, egyúttal éppen a szabadság-harcot és Kossuthot igazolja abban, hogy a monarchia egyáltalában nem sebezhetetlen. A dinasztia és a magyar politikai vezető réteg kölcsönösen túlbecsülte a másik fél erejét, s ebben tévedett; ez azonban azért történt így, mert mind a kettő érezte, hogy saját ere-jéből nem tudja megőrizni helyzetét, s ebben nem tévedtek. Kiegyeztek tehát, hogy ki-ki megmentse és megóvja azt, ami neki fontos: a Habsburgok birodalmukat, a magya-rok államukat. E kettő azonban továbbra is szöges ellentétben volt egymással; sőt a 19. században, a demokratikus közösgyalakulások sodrában inkább ellentétben volt, mint valaha... A kiegyezés vérbeli konzervatív cselekedet volt, s éppen ezért volt lehetséges a sok belső ellentmondás ellenére is: a megegyező feleket nem a célok és tervek, hanem a félelmek és aggodalmak közössége hozta össze. A liberálisok csak a formula megtalálá-sához kellett, a létrejött szerkezetet kezelni csak konzervatív alapon lehetett, de úgy is csak ideig-óráig.” (*Válogatott tanulmányok* II, 582–583.) Hosszú, sok évszázadig élő és kezelhető volt viszont az a „szerkezet”, amelynek 1867 úgyszólván csak logikus követ-kezménye volt. A félelem hozta össze ezt is Mohács után: a félelem a töröktől s a ma-gyar urak félelme parasztjaiktól, amely utóbbiban érdekközösgükre eszméltek főurak és köznemesek. A kiegyezéshez hasonlóan, Bibó a hosszú Habsburg uralomnak is kizá-rólag káros és torzító következményeit regisztrálja, állandó cseh és lengyel összehason-lításokkal körözve a Habsburg-birodalomba féloldalasan betagozó Magyarország fe-llett. Messziről néz rá, ahonnet már elmosódnak a részletek, és csak a kelet-európai kis-államok egyetemes, ám államonként különböző nyomorúsága látszik. Innét nézve „a Habsburgok végzetes államalakulta” nem is „igazi” birodalom, inkább csak afféle al-kalmi unió volt, amely azt el tudta érni, hogy a beléje került nemzeteket meggyengítse, de arra nem volt képes, hogy ezeket a nemzeti egységeket feloldja. A 18–19. század for-dulóján megjelent »Ausztria«-tudat nem nélkülözte az emberséges és meleg színeket, azonban mélyebb közösségi gyökerei csak a német örökös tartományokban voltak,

s ott sem az európai nemzeti érzelmenek felelt meg, hanem inkább azoknak a provinciális érzelmeknek, amelyek a többi német kis államokban is kifejlődtek." (II, 193–194.) És kifejlődtek a szétdarabolt Lengyelországban, Itáliában, a Habsburg császárságba szorult Csehországban, Magyarországon. Ezek az érzelmek azonban nem voltak alkalmasak, hogy alapul szolgáljanak az állam nemzeti koordináták szerinti átrendezéséhez. Ugyanis „a nemzet modern gondolata par excellence politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelmek erejével birtokba akar venni és magáénak akar tudni". (Uo. 195.) Ez a keret a Habsburg-birodalom népeinél hiányzott. „Nem volt a szó mai értelmében vett fővárosuk, nem volt vagy csak részben volt kiépített állami apparátusuk, nem volt a maga lábán megálló gazdasági szervezetük, egységes politikai kultúrájuk és begyakorolt nemzeti elitjük." (194–195.) A Habsburg-birodalomnak mindez megvolt, de ezt át nem vehették, hiszen épp ezzel szemben kellett megmutatniuk életképességüket. Így hát „vissza kellett nyúlniok a felületi erőviszonyoknál mélyebb »népi« tényezőkre. Így lett a *nép*, mely Nyugat-Európában egyszerűen a *társadalmi felemelkedés* dinamikáját képviselte (peuple), Közép- és Kelet-Európában egyúttal a *megkülönböztető nemzeti sajátosságok* döntő hordozója (Volk), mely az összekeveredett vezető rétegeknél tisztábban őrzi a nemzethez tartozás »igazi« kritériumait, a nyelvet, a népszokásokat stb." (195.) A *Volk*-hoz kellett volna megteremteni az állami kereteket ahhoz, hogy itt is nyugati értelemben vett modern nemzet születhessék, azonban ez iradatlanul nehéz, ha ugyan nem lehetetlen feladat volt, mivelhogy itt senki nem végezte el azt az alapvetést „mely Európa-szerte a 17. és 18. században folyt le" (194.). A Habsburg uralkodók ezt nem végezheték el, hiszen ők Magyarországot *külről* kormányozták, ők „Bécsben és Prágában voltak *otthon*, és ezekben az országokban jól-rosszul el is végezték azt a feladatot, amely az újkorban a királyi hatalom feladata volt: visszaszorították a főnemesiséget, támogatták a városi polgárságot, és védték a parasztságot. Magyarország azonban külső védelmi vonal volt számukra, ahol nem intenzív társadalomszervező munkát, hanem merőben katonai és hatalmi politikát folytattak". (498.) Azokra támaszkodtak, akik őket ebben legsikeresebben és legkészségesebben tudták támogatni: a nagybirtokos főúri rétegre; még ha kockázatot, sőt vizsályok veszélyét rejtette is magában, olykor egyenesen felkelésekét, melyek néha – például Rákóczi szabadságharcában – már-már túlnőni látszottak a nemesi kereteken. Néhányszor meg, mint Mária Terézia és II. József idejében, „a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erővel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és középnemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végül is király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely négyszáz esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja és egyben minden bajának okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség érdekközösségét s e mögött a főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására". (499–500.) Élnek és hatnak azonban eközben a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők is, Bibó nyomatékával – és nem minden csodálat nélkül – hivatkozik például rá, hogyan őrződtek meg a török hódoltság alatti városokban nyugatias szabad-

ságok, és hogyan élte túl a mezővárosi szabad paraszti életforma a zord időköt. S mint legfőbb erőfeszítést külön nyomatékkal emeli ki a magyar reformkort: „A polgárságból és jobbágyfiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetlenebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki, és egy pillanatig úgy látszik, hogy sikerül a köznemesség egy részének, a polgárságnak és egy modern, szabadelvű értelmiségnek az együttműködését és szolidaritását létrehozni az idegen királlyal és nagybirtokos főnemességgel szemben. Közelről nézve persze ez a kísérlet is rengeteg felemásságot és zavart mutat, mindenesetre azonban benne vannak távolabbi lehetőségként egy teljesebb, európai értelmű továbbfejlődésnek a csirái. A szabadságharc leverése ezt a lehetőséget is elvetéli, a nemzetiségek felkelése viszont felidézi a történeti ország felbomlásának a félelmes lehetőségét. Így aztán a hatvanhetes kiegyezésben, ezen az új holtpontra az idegen király, a nagybirtokos főnemesség, a maga szűkebb érdekalapjaira visszahúzó köznemesség és a megriadt s a hatalommal szemben való lojalitásra visszatérő értelmiség, miután úgy érzik, hogy önmagukban egyikük sem képes a helyzet ura maradni, újból helyreállítják azt a kompromisszumot, amely modernizált formák között, de tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyok mellett, tovább őrzi az immár több mint háromszáz esztendő óta egyensúlyt. A kiegyezés utáni fejlődés nemhogy javította, hanem még tovább súlyosbította a helyzetet azzal, hogy az elszegényedett köznemesség az igazgatási, értelmiségi feladatkörre húzódott, s ezzel az értelmiségi fejlődést még inkább hozzákötötte egy védekezésben lévő társadalmi hatalmi szervezethez.” (501.) Azaz az 1849-es katasztrófa megghiúsította a magyar reformkor nagy kísérletét a visszatérésre a nyugati fejlődés fővonalára, s ennek a kudarcnak a tanulságait vonta le a kiegyezés.

Az 1849. évi katasztrófa végzetes tanulságait hangsúlyozza Bibó *A kelet-európai kisállamok nyomorúságaiban* is (II, 203), külön kiemelve a magyar nemzet politikai tudatában rögzült két tanulságot: „az egyik az volt, hogy *Európa Magyarországot függetlenségi harcában cserbenhagyta*, a másik tanulság azt volt, hogy *az idegen nyelvű nemzetiségek a demokratikus szabadságot az elszakadásra fogják felhasználni*.” Az első tanulság az 1867-es kiegyezéshez vezetett, a második „nyomán kezdődött az a fejlődés, amely Magyarországot eltávolította a demokratikus ideáloktól”.

Az ország összeomlása és Trianon azután újból és nyomatékosan felidézte a „két tanulság”-ot, és még messzibb lökte a társadalmat a demokratikus ideáloktól, a nyugati fejlődés fővonalától, a „trianoni komplexum” zsákutcájába. „1918–19 tapasztalatainak ez az értelmezése pedig nem jelentett mást, mint annak az emberfajtának a politikai menybemenetelét, a teljes igazolását, amelyik hatvanhetet csinálta, és a hatvanhetes hazugságok hínárjai között oly biztonsággal lavírozott. Dinasztia már nem volt, Habsburg Birodalom már nem volt, de nélkülük is sikerült, amint azt Németh László mesztérien leírta, hatvanhét bukása után egy olyan hatvanhetes világot berendezni, amelyben a kiegyezés egész eszmei és politikai konstrukciójának nagyobb becsülete volt, mint tényleges érvényességének idején bármikor.” (598.)

Létrejön tehát egy irreális és abszurd második kiegyezés egy nem létező de a politikai és társadalmi mozdulatlanúságot eszmeileg – és eszmeien – reprezentáló fantom nagyhatalommal, az eltorzult magyar alkat újabb variációit izzadva ki a zsákutcás magyar történelemben. „Társadalmi síkon az úriember réteg a proletárforradalomtól való félelem közös platformja alapján további polgári elemeket asszimilált magához a »keresztény középosztály« közös neve alatt: az elnevezés az úriembernél polgárabb hangzik, de valójában a proletárforradalom élménye után az egykori köznemesség mozdulatlan, hierarchikus társadalmi szemlélete sokkal elszántabban és nyíltabban je-

lentkezik, mint azelőtt. A társadalmi mozdulatlanság kibírhatatlanságát a haladásellenes erők radikalizmusa, a fasizmus fából vaskarikája kezdi ellensúlyozni." (599.) És ezen a ponton aztán újból reálisan megjelenik az idegen nagyhatalom, amellyel nyélbeüthető a nemzeti kiegyezés, a „nép”-re hivatkozva és az adott társadalmi hierarchia szentesítésével és érdekében. A nemzeti fejlődés zavarai így szükségképpen a politikai jellem deformálódására vezetnek. Kialakul „az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a *valóságos*, a *lehetséges* és a *kívánatos* dolgok között”. (224.) A kelet-európai kisállamok nyomorúságának ez az egyik jellegzetes és tragikus vonása. „Ebben a lelkiállapotban a politikai értékek iránti érzék megzavarodik: az értékek háttérbe szorulása közös vonása mindazoknak a primitív lelkiállapotoknak, melyeket a létért való harc dominál, a lét állandó és kiút nélküli bizonytalansága pedig az értékvilág teljes megzavarodottságát idézi elő.”

A nemzet társadalmi szerkezetének eltorzulása és következképpen a politikai jellem deformálódása azonban nem kisállami specialitás. „A legtöbb közép- és keleteurópai nép nemzeti eszmevilága a sorozatos történeti katasztrófák és zsákutcák hatására mindjobban összeszűkült, és súlyos közösségi hisztériákba bonyolódott... A nemzeti élet minden megnyilvánulása a *legádázabb nemzeti célszerűség* alá rendelődött, s mind reális, mind képzelt teljesítményük – a Nobel-díjtól kezdve az olimpiai rekordokig – elvesztette spontán, öncélú jellegét, és belekerült a *nemzeti öndokumentáció* szolgálatába. A hamisítástól a gyilkossáig minden szent és sérthetetlen lett, ha »a nemzet nevében«, »a nemzet érdekében« történt.” (225.) A következmény zűrzavaros publicisztika, „nemzeti tudomány”, területi viták, nyelvi háború, kisebbségi elnyomás, „vezetési” igények, territoriocentrikus szemlélet, politikai felelőtlenség.

Az értékeket háttérbe szorító ádáz nemzeti célszerűség tehát összefügg a zsákutcás társadalomfejlődéssel, amelyet Magyarországon a kiegyezés rögzített, illetve konzervált.

A kiegyezés a függetlenség feladása, ami annyit jelent, hogy a dolgok többé nem immanens értékük szerint értékelődnek. Ez a kritikátlanság, „mely kivonja magát az értékek fóruma alól, s nem szerintük, hanem más szempontok szerint értékelt – fogalmazta meg ugyanezt Fülep Lajos *Nemzeti öncélúság* című *Válasz*-cikkében – az alap, a talaj, a kiindulás és logikai premissza, a többi belőle nő ki és következik: mivel lemondott a dolgok megítéléséről az értékekhez való viszonyukban, képtelen a sajátosnak, a magyarság nemzeti földadatainak és súlyos problémáinak meglátására is, másrészt óhatatlanul ki van szolgáltatva a nemzet történelmi életvonalából és jelen helyzetéből objektíve kiolvasható hivatással és jelleggel ellenkező kritikátlan átvételnek idegenből, amilyen a fajelmélet, fajvédelem, nemzeti öncélúság és hasonló, amelyeket tekintet nélkül német eredetükre ugyancsak immanens kritériumok szerint kell megítélnünk.”

A Horthy-korszak torzulásait, politikai felelőtlenségét, kritikátlanságát, az immanens értékek iránti érzéketlenségét, ádáz öncélúságait Fülep Lajos, Németh László, Bibó István egyaránt és nagyon határozottan hatvanhét – mintegy „második kiegyezésben” megújított és újra kodifikált – örökségének tartotta. Fülep és Bibó véleménye abban is egyezik, hogy mindketten a nyugati fejlődés fő vonalától való eltérést ítélik a legsúlyosabb s a többi jórészt magyarázó torzulásnak hatvanhét örökségében. A hangsúlyok különböznek; Fülep a harmincas évek közepén kritikusan szemléli a korabeli Nyugatot mint Bibó 1945–47 között az akkorit, a lényeg tekintetében azonban egyetértenek: az öncélúságok zsákutcaiból az egyedüli kiút a visszatérés a társadalomfejlődés és a politikai struktúra Nyugaton évszázadok során kimunkált és a megvalósítás hibái ellenére többé-kevésbé működő formáihoz. Németh Nyugatban illetve Európá-

ban inkább egy eszmeiséget s minőséget értékel, mintsem a társadalmi és a politikai realitást, s ezt az eszmeiséget „keleti Golf-áramával” hatni hagyja messzi az Occidens földrajzi határain túl. A zsákutcás magyar történelem és a különféle nemzeti öncélóságok Németh történelem-képében nem utolsó sorban éppen ennek a keleti Golf-áramnak a megszakadásából következnek; letragikusabb következményekkel éppen hatvanhét és Trianon nyomán. És e tekintetben már újból teljes az egyetértés közte és Bibó között. A teendők megítélése tekintetében lényeges az eltérés: Németh a „tejttestvériség”, Bibó az „önrendelkezési jog” és az egész régióban következetesen megvalósítandó politikai és társadalmi demokrácia irányában képzelte el a kitörés lehetőségét hatvanhét zsákutcájából és Trianon csapdájából; azonban ez tán helyzetértékelésük időbeli különbségével is összefügghet; 1945–47 után Németh igencsak közeledett Bibó felfogásához és egyre nagyobb érdeklődéssel fordult Nyugat: a francia *grand siècle*, a „fények” (és filozófusok) százada, és kivált az „angol műhely” irodalmi, tudományos, technikai és társadalmi eredményei felé. Hatvanhét következményeiről azonban ő sem változtatta meg véleményét Bibóhoz és Fülephez hasonlóan. Pedig Németh ismerte és becsülte Halász Gábor tanulmányait a magyar századvég irodalmáról, s a *Maculay és az „angol műhely”-ből sejtetően a Magyar viktoriánusok* se kerülhette el a figyelmét. De amikor a hatvanas évek historiográfiájában és politikai köztudatában kezd újra felértékelődni hatvanhét, *sub rosam* egyenesen valamiféle történeti analógia gyanánt szolgálni, ő nagyon határozottan „egy szocialista tizenharmadik század” víziójára hivatkozik. Bibó pedig *A nemzetközi államközösség...*-ben egyenesen általánosítja hatvanhét tragikus következményeit, amennyiben a kiegyezések feltételei és következményei „sok ponton hatottak abban az irányban, hogy a nemzetalakulás folyamata és a szabadság irányában való társadalmi haladás folyamata közötti egykori szoros kapcsolat meglazult”. (IV, 321.) Az *Ady éjszakái és éjszakájából* láthatóan Fülep sem engedett jótányit sem a kiegyezések kor iránt érzett haragjából és megvetéséből: annál is kevésbé, mert a hatvanas években készülő „kiegyezésnek” is szólhatott tán a haragja? Fülep Lajos, Németh László, Bibó István – talán eredendő politikai vagy inkább közéleti érzékenységük miatt – saját koruk szempontjából nézték és értékelték a kiegyezést (és a kiegyezéseket); Halász Gábor – messzi megelőzve a modern mentalitástörténeti trendeket – a maguk korában és a maguk korából próbálja megérteni hatvanhét magyar viktoriánusait. Ami azonban nem azt jelenti, hogy korhű elemzése nem szolgálhatna távolibb tanulságokkal, napjainkig akár, ha persze nem holmi analógia vagy pláne nosztalgia gyanánt.

Huszár Tibor a négykötetes Bibó Jegyzeteiben (III, 607) és Bibó-képében utalt már Halász Gábor tanulmányára; úgy vélte, hogy „Bibó a dualista »konstrukció« értékelésében figyelmét elsősorban a kiegyezéssel kapcsolatos társaslélektani jelenségekre, elvtelenségekre, megalkuvásokra összpontosította”, és ebből a szempontból „esetlegesnek tűnt a magyar gyáripár, bankrendszer, az akkori európai mércével is korszerű közlekedés és infrastruktúra erőteljes fejlődése, az a pezsgés, amit Halász Gábor a magyar viktoriánusok korszakaként jellemzett”. (III, 444.)

Azonban tán egy kicsit – vagy nem is kicsit – többről van itt szó. Először is Halász Gábor nem egyszerűen ezt a „pezsgést” jellemezte magyar viktoriánusok korszakaként, hanem sokkalta inkább azt az észjárást, azt a példátlan nyitottságot és frissességet, azt a magatartásbeli egyenességet, azt a politikai és történetfilozófiai tisztánlátást, azt a gazdasági tájékozódóképességet, amellyel a későreformkor hatvanhétben politikába és közéletbe visszatérő szereplői s a nyomukba lépő illúzióromboló, fanyar nemzedék reformerei naprakész frissességgel fordultak a korabeli Nyugat – elsősorban Anglia, Fran-

ciaország és az Egyesült Államok – viharos és meghatározó szellemi, gazdasági és politikai fejlődése felé. Innét nézve pedig meglehetősen „esetlegesnek” és elégtelennek tűnt nekik a magyar gyárpar, a bankrendszer, de még a közlekedés és az infrastruktúra csakugyan erőteljes fejlődése is; kiváló beszámolóikat nyugati utazásaikról és friss olvasmányaikról éppen azért publikálták olyan meglepő sietséggel, hogy próbálják segíteni Magyarországot a mielőbbi visszatérését az európai fejlődés fővonalára. De nem holmi „fölköztetéssel” és „eurokonformizációval”. Nem tekintik mindenben és föltétlenül követendő példának a fejlett Nyugatot. Ebben is későreformkori meggyőződésüket és állásfoglalásaikat folytatják. „Gorove gyárvarosokat látogat, a munkásosztály nyomorát tanulmányozza és éles elméjű fejtegetéseiben már a szabadverseny és kapitalizmus bírálatára is kitér, 1844-ben. »949 ember sorsa felett határoz egy ember, s kérdem, miben különböz ez a feudális állapottól?... Midőn párvonalba hoztam e két állapotot, úgy találtam, hogy e dolgozó nép sorsa keményebb s hogy nehezebben javítható, mint sorsa a parasztnak nálunk, vagy akárhol.« (Nyugat. Utazás külföldön I-II., 1844. II, 34. 1.) Ismerteti Malthus javaslatát a népesség, Sismondiet az ipar visszafejlesztéséről, Buret tervét a tőkés és a munkás érdekek összeegyeztetéséről; azonban józanul egyik terv mellé sem köti le magát, a kapitalista fejlődést szükségszerűnek tartja. »Angolhon nem fog többé visszalépni.« (II. 36. 1)» (Tiltakozó nemzedék, 109.) Társa, Tóth Lőrinc a karlsruhei politechnikai iskolát irigyli, a fiatal Lónyai Menyhért hazatérve a közlekedés, a hitelintézmények, az ipari nevelés fontosságát fejtegeti, Szemere a börtönügyet, Trefort a polgárosodását. Lendületüket a Bach-korszak sem törli meg. Halász Gábor 49 katasztrófájában nem lát akkora cezúrát, mint Bibó. Regisztrálja, hogy itt az ötvenes és a hatvanas években sorra fordítják le a legfontosabb francia és angol szerzők legfrissebb politikai és történeti munkáit. „Csengery lefordítja Macaulay angol történetének első köteteit. (Első kiadás 1853), Szalay László még a negyvenes évek végén Fox, az idősebb és ifjabb Pitt portréival idézi fel az angol parlamentarizmus hőskorát. Csengery és Kemény az idegen státusférjak mellé megteremtik a magyar szónokok galériáját, a reformországgyűléseket így végleg a nagy angol mintakép mellé emelik (1851). A politikai esszé módorát mindnyájan Maculay-tól tanulják, akit Salamon Ferenc is, a magyar tanulmányírás egyik mestere siet megismertetni hazánkban (1856). 1962-ben akadémiai emlékbeszédében Trefort Ágoston rója le a háláját a nagy történetíró iránt, aki nemzedékére a legnagyobb hatást gyakorolta. Tudomány és politika termékeny kapcsolatát tanulták meg tőle, amelyre maguk is törekedtek, s amelyről tudták, hogy »oly szerep mely csak szabad, s a műveltség magas fokát elért népeknél található«. (Emlékbeszédek, 86. lap.) Műveltség és szabadság egybefonódó eszménye, a művészetté emelt politika lesz az elkövetkező évtized legfőbb lelki tartalma. A reformnemzedék a forradalom és az elnyomás csapásaitól még jobban magára eszmélve, makacsul tovább érleli eszméit.» (Tiltakozó, 99.) A 49-es tragédiából ők nem a Bibó-kiemelte két tanulságot vonják le, mint feltehetőleg a passzív rezisztenciába húzódtott nemzet többsége. Az 1861-es országgyűlésen „tudatosan Európa felé fordulva beszélnek, és e ritka perc az, amidőn csakugyan egész Európa figyel rájuk”. (100.) Halász Gábor tömören jellemzi beszédeiket, például Madách Gibbon-idézetből kiinduló felszólalását, „melyben a »civilizátor« törekvésekkel szemben a magyar politikai érettséget emeli ki. Ennek a kétségbevont érettségnek valóban fényes vizsgálója az elnyomatás utáni ezen első megszólalások mérsékeltsége és előkelősége. Nem marad el a külpolitikai viszonyok tárgyilagos ismertetése sem, és a nemzetiségi kérdés oly tisztult s elfogulatlan fogalmazásba kerül újra meg újra szóba, mint kevésszer hosszú vajúdása alatt. Nemcsak Károlyi Edénél, aki ekkor röp-

iratban (*Foederált Hunnia, 1860*) és parlamenti beszédében a legteljesebb nemzetiségi szabadságot hirdeti, de a realisabb Trefort javaslatában is a hazai nemzetiségek municipális önkormányzata, nyelvhasználata, önálló iskolaügye a legtermészetesebb tényező". (100–101.)

Ez a türelmes, művelt, széles látókörű, józan elit jutott kormányra hatvanhétben, olyan emberek, akik „nemcsak hazafiságból, de korszerűségből is vizsgáznak”. „Ha az elmúlt évtizedekben az országgyűléseken, most a minisztériumokban kell keresni az elitet, osztályfőnökök, tanácsosok egyszerre tudós és munkás világában... A kor hősné, a vállalkozó típusnak, a gazdasági élet kapitányainak frissességben nem marad mögötte, koncepcióban pedig messze felülmúlja őket ez a bürokrata réteg; a nemzet legjobb erői gyűlnek össze egy történelmi pillanatra a hivatalszobákban.” (110–111.) Az új idők szelleméhez: az industrializáció és a smithianus szabad kereskedelem elveihez alkalmazkodva ezek a „nagyvonalú vezetők szinte máról holnapra varázsolták elő a modern intézményekkel ellátott Magyarországot”. De az így elővarázsolt ország nem az lett, amit vártak. A képviselőház egyre inkább csillogó kulisszává üresedett, a hivatal elárasztotta a birtoka elvesztéséért itt kárpótlást kereső gentry, pártok helyezkedése és tusakodása váltja fel egyre inkább az érdemi politikát, a gazdasági életet a „patronus-kliens” rendszer és a korrupció, a nyugodt irányító és tervező munkát az „érdekérvényesítés” és az intrika kezdi ki. „Legfőbb nehézségük pedig, hogy polgárosító munkájuk, az új elvekkel igazgatás, a lázas kodifikálás, külföldi polgári intézmények átültetése többé-kevésbé légüres térben marad, mert a törvények életreváltója, a polgári osztály, nem akar megszületni.” (111.) A politikai pályán a siker feltétele továbbra is a nemesi származás; „s az olyan kivételt, mint Horváth Boldizsár, aki egy szombathelyi cipészemester fiából küzd fel magát a par excellence demokrata hivatáson, az ügyvédségen keresztül az igazságügyminiszteri szélig, a kortársak kicsit önmagukat dicsérve ünneplik: ilyen demokráták vagyunk, hogy erre sor kerülhetett. Az általános átalakulás helyett ez az egy karrier áll ott alibinek, mindenki megnyugtatására, mint »a demokrát érzületnek kijutott elégtétel«. (Kákay Aranyos)” (102.) A szakszerű és felszánt polgárosító munka, „a lázas kodifikálás, külföldi polgári intézmények átültetése többé-kevésbé légüres térben marad, mert a törvények életreváltója, a polgári osztály, nem akar megszületni”. A hatalomra jutott reformerek „megint csak doktrínéreknek számítanak; realizmusuk, nagyszerű kezdeti eredményeik megtörnek a közeg lomha ellenállásán. Rá kell eszmélniök, hogy a változtatás rendjében leglényegesebb a társadalom átalakítása”. (111.) A társadalom átalakítása azonban egy újabb nemzedéknek sem sikerül. Ők ugyanolyan jól képzettek s tán még szakszerűbbek mint a nagy reform-nemzedék; kiábrándultabbak is és „pozitívabbak: a közgazdaságtan az eszményük, amelyet ők mint tudományt ismertek meg, könyvből tanultak, nem úti élmények színes forgatagából szűrtek le, mint elődeik”. (112.) A politikai helyett az ökonomikus gondolkozást próbálják meghonosítani, s ebben az összefüggésben vizsgálják a társadalom és az állam funkcióit. A kor tendenciáinak megfelelően náluk is előtérbe kerül a »Laissez faire«-elv bírálata. „Iparosodjunk szabad kereskedelem által, hozták haza a tanulságot Treforték, iparosodjunk behozatali vámokkal, módosítja az új tételt az új nemzedék.” (113.) A nyolcvanas évekre elszaporodnak a válságcikkek; Halász Gábor sorra ismerteti a fontosabb kritikákat, diagnosztikákat, megoldási javaslatokat, és sorra regisztrálja hatástalanságukat. „Mert a fellegvár az élet egész területén rendületlenül állott és mind e támadó-javító kísérletek, négy évtizedes változatos szellemi erőfeszítése, szinte nyomtalanul peregték le róla. Az elitliberálisok, a vezető értelmiség önbírálata, kételye, számvetése, reform-

tervei alámerültek az általános bizakodásban. Hasztalan látták a repedéseket a falban, a többség tudta, hogy az Isten különös kegyelméből végérvényesnek és örökkévalónak készült." Ez azonban már nincsen nagyon távol Fülep, Németh, Bibó dualizmus-képétől, vagy attól, amit Ady vetít elibénk a *Margita élni akar*-ban: „Akkor nagyon Tisza-Kálmán-szagú / Volt még mindig e Bécs-vorstadti élet: / Zsidó báróság, türelmi adó, / Dzsentry, mágnás, pap és tűrő cselédek. / Kasztjából ritkán és óvatosan / Mert valaki vágyódón kinyújtózni. / Hiszen nem volt másabbul sokkal, mint most / De rémnek néztek egy Vázsonyi Vilmost. ...Hazajöttünk s itt minden csüggedett, / Minden kezdet félbátrak abbahagytak / S körülzártak mindent hős pocsolyák, / Kicsi tócsák, tengerekre dagadtak. / E lép-világ volt hát csataterünk, / Itt kellett hát, hogy egymásra találjunk / Uj inzurgensek, pártot ütni készek, / Félig-fölkészült jó és szánt vitézek.”

És mégis. Ebben a liderces lép-világban, az elbizakodottságában magát örökkévalónak képzelő fellegvár árnyékában, polgári osztály hiányában, ebben a kasztjaira szakadt torz társadalomban és az ország felében más nyelvet beszélők tömege felett magát nyugati értelemben vett „nemzetnek” álmodó állam kereteiben megindult „a magyar gyár-
ipar, bankrendszer, az akkori európai mércével is korszerű közlekedés és infrastruktúra erőteljes fejlődése, az a pezsgés”, amit Huszár Tibor Bibó István – egyébként kivételes *gondolkodói és morális* tettként méltatott – szigorú diagnózisával szembesít. A „Tíz-kötetes” vonatkozó fejezeteiből (6/2: II, III, IV, VII) látható, hogy joggal. A kiegyezéstől 1890-ig – eddig halad időben a 6. kötet – Magyarország a tőkés gazdaság fejlődésében olyannyira előrehaladt, hogy az 1873-as nagy válság sem tudta tartósan visszavetni. „1887 után, a tőkés ciklus felfelé ívelő, expanziós szakaszával kezdetét vette a magyar tőkés gazdaság százszentédes történetének legtartósabb, legjelentősebb fejlődési periódusa, jelezve, hogy nemzetgazdaságunkban létrejötték a rendszeres növekedés, a nagyobb arányú iparosodás feltételei.” (932) Az állítást statisztikai adatok tömegével, mintaszerű logikával felépített elemzésben igazolja Katus László. Az elemzés szigorúan összefügg és tömör: idézetek bajosan szakíthatók ki belőle; soroljunk fel mégis néhány témát, jobbára csak úgy találokra.

A nemzetgazdaság modernizálódása már a 19. század elején megindult; az 1850-es és 60-as években pedig már kezdtek kialakulni a rendszeres gazdasági növekedés feltételei, Magyarország egyre szervezettebb bekapcsolódásával az európai gazdaság vérkeringésébe. Ezt a folyamatot a kiegyezés meggyorsította és kiszélesítette. A fejlett ipari országok élelmiszer- és nyersanyagkeresletére gyorsan reagált a honi mezőgazdaság: kivált a növénytermelés fejlődött gyorsan, az állattenyésztés csak a 80-as évektől lendült fel. Az agrárfellendülést a szállítási hálózat, a hitelrendszer és az élelmiszeripar gyors növekedése követte, s ehhez csatlakozóan az ipari nyers- és fűtőanyagok termelésének a fejlődése. „Az ipari forradalom szélesebb kibontakozásának a feltételei csak a mezőgazdaság és a szolgáltató ágazatok gyors ütemű növekedése után, az 1880-as és 90-es évek fordulójára alakultak ki.” (917.) A kiegyezést követő első három évtizedben „az ipar fejlődése néhány vezető iparágra korlátozódott: elsősorban az élelmiszeriparra, továbbá a vas- és gépiparra és a faiparra”. (918.) Katus László becslése szerint „a nemzeti termék évente átlagosan 2,5–3%-kal növekedett, az egy lakosra eső nemzeti jövedelem pedig mintegy évi 2%-kal. Ennél gyorsabb ütemű növekedéssel a korabeli Európában csak a skandináv országokban találkozunk, hasonlóval pedig Németországban”. (917.) A tőkészegénység miatt ehhez külföldi tőkére, a szakemberhiány miatt szakemberekre volt szükség; ez azonban nem okozott gondot. A század közepétől az 1873-as válságig fejlett országok gazdasági rendszere nagy expanziós szakaszon ment át, amely „éppen a kiegyezést kö-

vető években érte el tetőpontját, s egy – a tőkés világgazdaság történetében egyedülálló – viharos konjunktúrában, »alapítási lázban« kulminált”. (227.) Áramlott a külföldi tőke az elmaradott országokba; »1867 és 1890 között 2 milliárd forint külföldi tőkét fektettek a magyar gazdaságba, s ez a korszak összes beruházásainak mintegy a felét tette ki. Különösen nagyarányú volt a tőkeimport a kiegyezés utáni években, amikor a beruházásoknak több mint 60%-át külföldi tőkeforrásokból fedezték. 1873 után a külföldi tőke átmenetileg visszavonult, de az 1880-as években ismét növekvő szerepet játszott a gazdasági növekedés meggyorsításában. A hazánkban befektetett külföldi tőke túlnyomórészt francia, német és osztrák eredetű volt, de kisebb összegekkel az angol, a belga, a holland és a svájci tőke is részt vett a magyar gazdaság fejlesztésében”. (919.) A külföldi szakemberek háromnegyed része a Monarchia másik feléből költözött hazánkba, s általában elmagyarosodott. A közoktatás és a szakoktatás gyors állami fejlesztésének és a reáltudományok fejlődésének köszönhetően azután a 80-as 90-es évektől már elegendő hazai szakmunkás, mérnök, tanár, orvos, mezőgazdász és állatorvos állott a hazai fejlődés rendelkezésére. Az önálló államberendezkedéssel és a gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos szükségletek erősen megnövelték az állami kiadásokat, 1868 és 1890 között 142%-kal növekedtek, míg Ausztriában ugyanakkor 72%-kal. »Az állami kiadások egyharmadát mindvégig az államadóságok és a vasúti kamatbiztosítás terhei kötötték le. Leggyorsabb ütemben az induláskor kétségkívül igen szerény összegű oktatásügyi kiadások növekedtek.” (951.) A felvett kölcsönök legnagyobb részét a gazdaság fejlesztésére fordították: az 1873-as válság következtében ennek ellenére is csaknem fizetésképtelenné vált az ország, de Széll Kálmán reformjainak s a nemzetközi tőkepiacon a 80-as években jelentkező pénzbőségnek köszönhetően a 80-as évek végére »végre sikerült helyreállítani az államháztartás egyensúlyát”. (849.) Jelentős szerep jutott ebben az adórendszer reformjainak. »A vagyon (föld és ház) helyett az állam egyre inkább a jövedelmet és a fogyasztást igyekezett megadóztatni, s így tudta elérni, hogy az adójellegű bevételek viszonylag gyorsan – 1868 és 1890 között 116 millióról 262 millióra – emelkedtek. Az adórendszer egyik legszembetűnőbb vonása – a korabeli szakemberek szerint is – »az egyenlőtlen tehermegosztás« volt. »Jelenlegi adórendszerünk mellett az alsóbb néposztály terhe sokkal nagyobb, mint a vagyonosoké.«” (950.) Sokat segített a költségvetésen, hogy az állami vállalatok nem voltak föltétlenül veszteségesek; Baross Gábor például a MÁV-ból igen jól jövedelmező nagyüzemet teremtett. Ezzel egyúttal a hazai ipart is fejlesztette: a kiegyezés után a sínek 80%-a még külföldi import, a 90-es évek elején már az összes lefektetésre kerülő sín itthoni termék. (985.) Hasonló fejlesztő erő volt a MÁV a 80-as években fellendülő gépiparban (1029.) Mindezeknek köszönhetően »Magyarország nemcsak az államcsődöt kerülte el – ami pedig egy sor korabeli európai államnak nem sikerült –, hanem mindig pontosan, s többnyire nagyobb nehézségek nélkül eleget tett fizetési kötelezettségeinek”. (953.)

»Az 1880-as években meginduló nagyipari fejlődés már az iparosodásnak egy új szakaszát jelentette, az ipari forradalom kibontakozását. A szervezeti és technikai átalakulás valamennyi fontosabb iparágra kiterjedt, s egy évtizedes gyors növekedés után a századfordulóra már a gyáripar vált uralkodóvá az ipari termelésben. Az iparosodás fellendülésében – számos más tényező mellett – fontos szerepet játszott az állami ipartámogatás is.” (1008.)

Jelentős rész jutott az iparosításban az élelmiszeripari, kivált a malomipari gépgyártásnak. Magyarország sokáig a világ második legnagyobb liszt-exportőre volt az USA után, a malomipari gépgyártásban pedig világszerte. A termény-nagykereskedelemben

megizmosodott honi tőke is elsősorban a malomiparban investált eleinte, de – a tőke természetének megfelelően – hamarosan széterjedt egyebüvé a legnagyobb profit irányában. Épp a terménykereskedelemben betöltött centrális szerepük miatt jutott akkora nagy szerep a honi gyáripár fejlesztésében zsidó vallású magyar milliomosoknak. Az ő munkájuk és pénzük is beépült Budapest gyors metropolisszá növekedésébe. A fejlődés iramát különben jól mutatja, hogy a 80-as években Budapest gépiparának termelési értéke nagyobb, mint Cseh- és Morvaországé összesen. (1140.) A gyáripár gyors fejlődése azonban nem ölte meg a közép- és kisipart. Átmeneti válsága után versenyképes maradt, „s a nagyipari fejlődés végül is nem a kisipar pusztulását, hanem a megváltozott igényekhez való alkalmazkodását, funkcióinak átalakulását és új fellendülését eredményezte”. Úgy látszott, Magyarország elérkezett az európai fejlődés fő vonalára való visszatérés küszöbére; ehhez már csak a növekvő új polgári rétegek öntudatosulása, érdekközösségükre-eszmélésük hiányzott. De nem így történt. „Az új burzsoázia szokatlan gyors gazdasági és társadalmi előnyomulása, a dzsentri birtokosi pozíciójának megingása megállította a polgárosuló rétegek egybeolvadását. A liberális teoretikusok még síkra szálltak a megkezdett folyamat folytatása mellett... De be kellett látniuk, hogy nagy változás történt. Nemcsak az egybeolvadás folyamata akadt meg, hanem egy éppen ellentétes folyamat kezdődött, a dzsentri soraiban a 80-as évek elején megindult a disszimiláció is.” (1270.) És következett a „láp-világ”, a kasztjukbázártak szinte áthághatatlanul szortírozott hierarchiája, amelyet összekötetések és korrupciók, számítások és szenvedélyek tartottak össze és szaggattak. A történész megírta ezt is: adatai és érvei igazolják Ady diagnózisát.

De elég ez a kor társadalmának mai megértéséhez? Nem volt-e mégis sokkal több „polgárisult” (azaz civilizált) benne, mint a csak „polgárság”-ra (azaz osztálykategóriára) figyelő tudomány hiszi? Hisz a *Margitában* is inkább csak háttér a láp-világ; Ady az „új inzurgensek”-et tartja fontosabbnak, akik végtére is „egymásra találtak”. És Halász Gábor ismételt, mennyi sok rokonszenvvel szól erről a magyar *Fin de siècle* polgárosodásról, amikor még a Magyar Tudományos Akadémia is korszerű volt, „a polgári jólét mellé a polgári tudás jelképe”. (125.) Tagjai „Akadémikusok hát és mégis korszerűek, nemcsak a tudomány mértékével mérve, ahol lépést tartottak nyugattal. Korszerűek a polgári kultúrában és városiasságban, amelyet ők képviseltek először teljes tudatossággal a patriarkális irodalom és a még mindig birtokhoz kötött nemesi életforma mellett”. (127.) Telitalálat, ahogyan a *Ferencjózsefi idők* évtizedeit sorra francia, angol, német majd újból francia élmények inkább mintsem hatások szerint elemzi, míg nem „a fin de siècle bágyadtság észrevétlen olvad át új elevenségbe, ahogy a tél a márciusi, még borzongó ébredésbe”. (181.) Még a császárból is egyfajta „akadémikust” farag Halász, legalábbis a munka és a kötelességtudás polgári erényeinek a tekintetében. Nem lehetséges, hogy csak egy-két nyugodt évtized, s láp-világ ide, láp-világ oda, Magyarország egy megreformált Monarchia kereteiben végre teljesen visszatér az európai történelem fő fejlődés-vonalára?

Walter Rathenau 1914-ben körömszakadtig tiltakozott, hogy a Német Birodalom háborúba keveredjen egy ilyen korrump és katonailag tehetetlen szövetséges kedvéért, mint a Monarchia. Nem sejtette, hogy Berlin már évek óta hecceli szövetségesét Szerbia ellen, hogy elválaszthatatlanul magához láncolja tervezett saját nagy háborújában. S mikor ez a háború kibontakozott, Rathenau azon kesergett, hogy legalább ne terhelné Németországot egy ilyen szövetséges. (Hartmut Pogge von Strandmann, Rathenau's dread. *TLS* 1997 dec. 19, 7.) Rathenau nem a polgári erényeket kérte számon a Monar-

chián, még csak nem is egy értelmesebb nemzetiségi politikát, hanem a katonai és az ezzel szorosan összefüggő gazdasági hatékonyságot. Mindazt, aminek a segítségével a polgári Európa gazdasági és technikai fejlődésben előrehaladottabb fele olyan hatékonyan és eredményesen fogja pusztítani egymást, négy hosszú esztendőn át. A pusztítás hatékonyságát tekintve azonban nem maradt el mögötte Európa lényegesen fejletlenebb keletibb és délibb fele se.

II.

A Horthy-Magyarország makacs ragaszkodása a kiegyezés Monarchiájához meglepő, de semmiképpen nem érthetetlen. A Szent István-i (valójában ferencjózsefi) állameszme nem egyszerűen a „nem, nem, soha” jelszó és a *Hiszekegy* teoretikus fedezete volt; szimbolizálta azt a szigorúan meghatározott társadalmi hierarchiát is, amely automatikusan és (nagyobb) erőszaktól mentesen garantálta a felső kasztok „vezető szerepét”, az „úriemberek”-kel (a korszak vége felé a keresztény magyar úriemberekkel) bezárólag. Aki ez alatt a vonal alatt helyezkedett el a nagy hierarchiában, az már az első kiegyezés megalkotóit és működtetőit sem igen érdekelte. Az is lehet, hogy a gazdaság gyors fejlődése, a gyárak területi megoszlása és a szervezett munkásmozgalom korai kibontakozása következtében a nagyipari fejlődés „Magyarországon távolról sem járt oly kiélezett szociális problémákkal és konfliktusokkal, a munkásság tömeges elnyomordásával, mint a nyugati országok ipari forradalma idején. A gyári munkássá válás nálunk nem jelentett deklasszálódást, hanem éppen ellenkezőleg: emelkedést a jövedelemben és az életszínvonalban mind az önálló kézművesek, kézműipari segédek, mind az agrárproletárok számára”. (1038.) A szegényparasztságnak és ezen belül az agrárproletár állapotnak is megvolt a maga belső hierarchiája, amelyen elhelyezkedve nyomorával együtt szinte eltűnt a felsőbb kasztok szeme elől. Éppen ez az eltűnés, nem a szegénység és a nyomor meglepte a feltűnő, s mutatja úgy lehet mindennél jobban a kiegyezési magyar társadalom demokráciabeli hiányosságait. Mert szegénység és nyomor jelen volt nyugaton is: az új gazdasági rendszer és a neki megfelelő új politikai rend és társadalom szülőhazájában, Angliában tán még inkább, mint idehaza, erről számolt be már 48 előtt jó szemmel Gorove. De Angliában a szegénység és nyomor hagyományosan, már az Erzsébet-kor óta politikai-törvényhozói érdeklődés tárgya volt, ami a 18. században humanitárius és emberbaráti, a 19.-ben pedig közgazdasági szempontokkal bővült, s jobb-rosszabb törvények sorában konkretizálódott, ha elfogadható megoldást – hiszen a nyomor valamirevaló demokráciában soha el nem fogadható – nem is talált. Angliában a szegénység így filozófiai, közgazdasági és jogi kérdéssé válik; Gertrude Himmelfarb könyvének címével szólva megszületik és nem hagyja többé nyugodni a közösség lelkiismeretét „a szegénység gondolata”, *The Idea of Poverty*. Nos, a hatvanhetes kiegyezés társadalmát és kiváltképp törvényhozását nem igen látszott zavarni a szegénység gondolata.

A második kiegyezés esetében kicsit már más a helyzet. Nem mintha a Bethlen-Horthy korszak vezető kasztjainak bármiféle főfájást okozott volna a szegénység gondolata, vagy holmi adminisztratív rendelkezéseken túl gondot jelentett volna nekik. De a magyar irodalom egyszer csak felfedezi és felvállalja a szegénység ideáját. Juhász Gyula, Erdélyi, Oláh Gábor, Illyés, József Attila, Sinka: mint annyszor a magyar irodalomban, a líra adja meg a jelet, de együtt lép vele a próza: a *Deák György a bérkocsis*, az *Egy ember élete*, az *Angyalföld*, a *Kiskunhalom*, a *Puszták népe*, a *Bűn*, az *Árvácska*.

a *Számadás* ... Himmelfarb is bőven hasznosította az angol regényírók műveit, de a magyar *Idea of Poverty* megírható lenne úgyszólván csak szépirodalmi hivatkozásokkal. Az áttörést azonban a *Magyarország felfedezése* hozta; Sárközi György jól időzített és kitűnően válogatott sorozata után már a hivatalos Magyarország sem zárkozhatott volna el teljesen a szegénység s véle a demokrácia problémájának komolyan vételétől, ha a nyakunkba nem szakad az „országgyarapítás” és ki nem tör a második világháború. Ezen a szörnyű szakadékon innen pedig már minden másként látszik a két világháború közötti időkből, mint amilyenek akkor látszott. Annyi bizonyos, hogy ahol az irodalom ilyen jelentős részét foglalkoztatja ilyen intenzíven a szegénység gondolata, ott a társadalom demokratikus fejlődése elől valószínűleg már nem sokáig lett volna elzárható az út. Szerencsésebb körülmények közepette, kevesebb „kiegyezés” tehertétellel a nyakunkban, „népiek” és „urbánusok” meglehet közösen küzdhettek volna, ki-ki a maga vonzásainak és választásainak megfelelően és egymást kiegészítve a nagy célért, a visszatérésért az európai társadalomfejlődés fő vonalára. Ehhez azonban egyebek között másféle Európa is kellett volna, mint a harmincas éveké volt. A harmincas évek hivatalos Európája egyfajta „kiegyezés” zsákutcába futott, nemzeti öncélúságok hálójába, amelyekből nem nagyon tudták kivágni magukat még a hosszú demokratikus gyakorlatra támaszkodó államok se; ahogyan azt Franciaországról a nagy történész tisztánlátásával megírta Marc Blach Étrange défaite-ében. A harmincas évek végére egyre több szervezet, párt, klikkek, csoport, nemzet vonta ki magát az evidens értékek érvénye alól, s ádáz öncélúságok hatalmi versengése vezérelte a politikai döntéseket. Talán itt, a kiegyezéses gondolat eme végső elfajulásainak a kategorikus elítélésében keresendő végül is Bibó hatvanhét-képének igazsága.

III.

A magyar társadalom mindenesetre egységes és többé-kevésbé jól funkcionáló polgári osztály és számottevő demokratikus közéleti gyakorlat nélkül vergődött át a szakadék innenső oldalára. A *középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban*, amint Gyáni Gábor tanulmánya (*Századok*, 1997, vol. 131, 1265–1304) részletes foglalkozásokra bontással megmutatja, kitermelt magából egy „közepet”, amely „nem képezett ugyan belsőleg kellően integrált társadalmi csoportot, vagyis középosztályt, ugyanakkor több volt mint középrétegek szervesen konglomerátuma”. Hát, mire a háború és a felszabadulás végigsöpört az országon, már alig volt több. Megőrződött viszont polgári illetve polgárvivá vált foglalkozások (orvos, tanár, mérnök, ügyvéd, kereskedő, iparos, munkás „arisztokrata” színész, író) öntudata, magára-adása, hatalmuk „étosza”. Az újjáépítés meglepő gyorsaságában ott van eme foglalkozásokban meggyökeresedett „polgári” erények, tulajdonságok, szokások hozzájárulása is: a munka becsülete, a rendszeretet, a hozzáértés korlátainak tisztelete, az önfegyelem, a precizitás (el egészen a kicsinyességig), és pénzzel bánni tudás (el egészen a kapzsiságig), a tekintélytisztület (el egészen a meghunyászkodásig), a kompromisszumkészség (el egészen az opportunizmusig). Az első három-négy esztendőben a foglalkozások etosza a tulajdonságok nemesebbik aspektusaival jelentkezett. S mivel a foglalkozások nem alkottak egységes „burzsoáziát”, a Párt hagyta a polgári etoszt, olykor tán még rá is játszott. Eleinte. Aztán jöttek az „ötvenes évek”. Amikor már szó sem lehetett többé semmiféle polgári etoszról és visszatérésről az európai társadalomfejlődés demokratikus fővonalára.

Az amerikai „market economy” égisze alatt egyesülő Nyugat látványos sikereivel szembeesülve azonban a magyar tervgazdaság – kihasználva a hidegháború „békés egymás mellett élés”-ként leplezett oldottabb szakaszait – megpróbálkozott szakmai szempontok szerinti viszonylag racionális korrekciókkal. A „piaci” korrekciók, kivált a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban (pl. növényolajipar) és a kereskedelemben nem egészen voltak eredménytelenek; s kialakult a „fridzsiderszocializmus” „gulyáskommunizmus”, „legvidámabb barakk” néven becézett furcsa „mechanizmus”, amely a szovjet lazítások-bekeményítések üteme szerint ingadozó „reformjaival” tűrhető általános élet-színvonalat és nagy létbiztonságot (valamiféle „kvázi-jóléti államot”) teremtett, amely egy s másban hasonlított nyugati megfelelőjéhez, s ott általános elismerést (vagy „kvázi-elismerést”) vívott ki magának. Az elismerés azonban, akárcsak Románia esetében, szigorúan politikai természetű volt, s nem terjedt ki a gazdasági kapcsolatokra; ezt mindkét államnak keserűen kellett tapasztalnia, amikor a nyolcvanas években az 1973-ban kirobbant (és egyáltalában nemcsak „olaj”) válság átmeneti javuló fázisában hirtelen „megdrágultak” az „olcsó” pénz idején felvett hitelek.

A „termelés” – „elosztás” marxista-leninista kereteiben gondolkozó felső vezetés valószínűleg soha nem fogta fel a piaczgazdaság bonyolult tranzakcióinak szerepét politika-pénz-beruházások dinamizmusában; a második és harmadik vonal azonban észrevette. És miközben „reformközgazdászok” és „tervhivatalosok” késhegyig menő vitákat folytattak második gazdaságról, kapukon belüli munkanélküliségről, wallersteini centrumokról-perifériákról, hatékonyságról, a pénz természetéről, a bankok szerepéről a szocializmusban s más fontos teoretikus témákról, addig a fölsőbb vezetés mozgékony fiatalabb káderei elkezdtek szép csöndben és tán nem is mindig tudatosan (legalábbis amíg Hankiss Elemér a nyolcvanas évek végén Szelényi Iván nyomán meg nem magyarázta nekik) politikai hatalmuk gazdaságira való „konvertálását”, a későbbiekhez képest valószínűleg igen szerény keretek középette. Meglehet, az ellenzék egyre nyíltabban hangoztatott jelszava is ösztökölte őket: „Valódi gazdasági reform nem mehet végbe politikai reform nélkül.” A gondolatot a nyolcvanas évek végére átvették a „reformkommunisták” is, és a Parlament lázas munkába fogott a „gazdaság szerkezeti átalakításainak” megfelelő jogi-törvényi keretek megteremtésére. Történészek és közgazdászok már régebben szerették a ferencjózsefihez hasonlítani a kádári Magyarországot; most azonban tekintélyes és felelős kommunista politikusok kezdtek „kiegyezésről” beszélni nemzet és hatalom között: ha tán nem is annyira deákferenci, mint inkább nagyimrei vagy még inkább gorbacsovi értelemben? A kiegyezés leglátványosabb jelensége, valóságos szimbóluma mindenesetre 56 rehabilitálása és Nagy Imre temetése volt, lényege pedig a többpártrendszer elfogadása. A többpártrendszer elfogadása rendkívül ügyes politikai lépés volt, a konzervatív nemességéhez hasonlítható a jobbágyfelszabadítás elfogadásában. Ezzel a húzással a Párt „konvertálta” igencsak megkopott és a Szovjetunió visszavonulásával egyre irreálisabbá váló „vezető szerepét” reális és legitim politikai hatalommá a nyilvánvalóan elkövetkező parlamenti demokráciában. 1861 és 67 között hasonlóan mentette át a maga abszolutisztikus hatalmát alkotmányos legitim hatalommá a Habsburg-ház; még az akkori tárgyalásoknak is megtalálhatjuk az analogonját a Kerekasztal egy esztendejébe zsugorítva. (És – kellő „zsugorítással” – tán még az akkori politikusok megfelelőit is.)

Ezzel azonban meg is szűnik minden hasonlóság a két kiegyezés között. Hatvanhétben valódi és nagy erők kölcsönösen hasznos és hátrányos kiegyezéséről volt szó, s a kölcsönös haszon maximalizálása és a hátrányok lehető kompenzálása volt a tét: egy

elérhető és „fenntartható” optimum kidolgozása. A kerekasztalnál azonban kvázi-hatalmak ültek egymással szemben. A Pártnak már nem volt lényeges hatalom a kezében, az ellenzékben érlelődő pártoknak még nem. Legitimizációt, s ezzel politikai hatalmat – ezt maguk is jól tudták – majd csak a választáson nyerhettek. Többé-kevésbé mind erre a választásra nézvést beszéltek és politizáltak tehát, így az országos politikai érdekek és országos gazdasági kérdések-megoldások megtárgyalása és kiegyezései optimalizálása helyett pártpolitikai érdekegyeztetésekre, ezen belül hatalmi hierarchiák kialakítására és stabilizálására fordítódott a legnagyobb figyelem. A kerekasztal fölött füstként gomolyogtak és lassan semmibe foszlottak a már-már kibontakozó kiegyezés körvonalai, az egész kiegyezésből csak az „ádáz öncélúságok” kavargását hagyva maguk mögött. Ezeknek a jegyében kezdődött és múlt el a 90-es esztendő, míg nem a taxis-sztrájk kimenetele rá nem ébresztette a két legfőbb szembenálló politikai erőt, a liberálisokat és a nemzetieket a patthelyzetre. Újra megjelent két markáns erő, amelyek között elképzelhető lett volna valamiféle politikai kiegyezés: egy okos kompromisszum, legalább időleges érvénnyel az elkerülhetetlen gazdasági rendszerváltás minél kevesebb kárral és szenvedéssel járó levezetésére. A taxis-sztrájkból ilyesféle következtetés is levonható lett volna; hallatszotak is efféle hangok, persze nem annyira politikusok és közgazdász-ideológusok, mint inkább gyakorló gazdasági szakemberek részéről. Ám úgy látszik, a csoportérdekek mindkét oldalon inkább a konfrontáció mellett szóltak. Ezt tette nyilvánvalóvá a taxis-sztrájk, és ezentúl nyíltan is ez határozta meg a rendszerváltás retorikáját és koreográfiáját.

IV.

A döntő kérdés azonban az, hogy meghatározható-e és mennyiben határozta meg a Szovjetunió visszavonulásával és szétesésével egyenesen létfontosságúvá vált gazdasági ipari váltás dinamikáját; nem hátráltatta-e a nyílt hatalmi konfrontáció (és a mögötte meghúzódó titkos – vagy csak képzelt? – „paktum-csomag”) a váltás elképzelhető optimalizálását? A konfrontáció mindenesetre elterelte róla a figyelmet, hogy az egész rendszerváltás kulcskérdése a gazdaság minél kevesebb anyagi, emberi, kulturális kárral történő átalakítása. Ez volt a kulcskérdés hatvanhétben is; de az akkori politikusok tudták ezt, és ellentéteik sőt gyűlölködéseik fölött a nagy kiegyezésen belül megkötötték a maguk kicsi kiegyezéseit a gazdaság hozzáigazítása érdekében az európai fejlődés fővonalához. Könnyebb dolguk volt persze, nemcsak azért, mert az elnyomás alatt már jócskán előrehaladt folyamatot folytathattak, hanem azért is, mert ők a „tökés fejlődés” hosszantartó nagy fellendülő fázisához „integrálódhattak”. A Nyugat befogadókészsége a magyar áruk iránt – elsősorban mezőgazdasági és élelmiszeripari áruk tekintetében – akkor hasonlíthatatlanul nagyobb volt, mint ma. Lengyel László könyvének címevel szólva, hatvanhétben sokkal nagyobb volt „Mozgáster és kényszerpálya” egyaránt, de a (poszt)hatvanhetesek a politikai kényszereket hallatlanul ügyesen tudták (és nemcsak a maguk egyéni hasznára) gazdasági mozgástérre „konvertálni”. A kilencven(egy)esek viszont, kormányt és ellenzéket egyaránt beleértve, nem tudták hirtelen nyakunkba szakadt politikai függetlenségünket az ország gazdasági mozgásterének bővítésére fordítani. Pártpolitikai öncélúságaikba zártan különféle illúziókat tápláltak a fejlett piacgazdaságról; a régi német „szociális piacgazdaság” és az ázsiai „kistigrisek” példájára hivatkoztak, miközben gátlástalan honi és külhoni „kistigrisek” és „nagyigrisek” különféle személyi kapcsolatrendszerek mifelénk mindig beváló mechanizmusai segítségével,

a mindenkori kormány, adó- és rendőrhatalóságok, állami és önkormányzati hivatalok nyílt vagy hallgatólagos jóváhagyásával meggazdagodtak, ki tudja mennyire. Ügynökeik egy új „Gründungszeit” titokzatos lovagjaiként vagyonokat érő autókban rohangálnak fel s alá, fülükön mobiltelefonnal. Ennyi látható közönséges halandónak belőlük, a többi csak sejthető, lehet, egy része mende-monda. Semmi lényeges nem tudható róluk. Még az sem egészen kizárt, hogy egyikük-másikuk tisztességes úton gazdagodott meg. Bár ehhez azért az ország túlságosan elszegényedett. Mindenesetre a kilencvenes években kialakult az országban egy tán nem is túlságosan vékony réteg, amelyik már az EU-ban él. Nemcsak életszínvonal tekintetében, hanem térbelileg is: szervesen beépült az Unió kapcsolat- és információrendszerébe. Számolnak vele és ő is számíthat rájuk. A gazdag „mag” részeként élnek a szegény „fél-periférián” és „periférián”. A nagy külföldi cégek fontosabb alkalmazottai valószínűleg eleve ottani bankokba utaltan kapják fizetésük javát, az itthon (privatizációs ügyleteken, „olajezredességen”, exportnélküli exporttámogatáson, áfa-visszaigényléseken, öncsődökön és ki tudja miféle ügyleteken) megtollasodott vállalkozók külföldre „konvertibilizálják” forintjaikat: s úgy hirdik, előszeretettel vásárolnak drága mediterrán üdülőket. S miközben látványosan (ám egyáltalában nem láthatóan) milliárdosodnak, ugyanolyan érzéketlenek a növekvő szegényedés és nyomor iránt, mint voltak kiegyezéskori elődeik. Egy óriási különbséggel azonban: ők hatvanhét után (s már előtte, hisz ott a siker egyik titka a gazdasági folytonosság volt) többnyire egy-két évtized kemény munkájával és saját vagyonuk forgatásával gazdagodtak meg, ma ellenben a gyors meggazdagodás Magyarországon feltehetően többnyire a nemzeti vagyon rovására és a közpénzek terhére történt. És milliók kárára, akiket a „lekarcsúsított” vagy az eleve spekulációs célból megvett és felszámolásra szánt üzemekből kidobtak, és további sok milliók kárára, akikkel duplán és triplán megfizetetik a nagy multi- és mononacionális (köztük nagy magyar hazafi) cégek az adójukat, a TB-járulékokat, az eleve betervezett környezetvédelmi bírságaikat, az ÁVÜ Rt-nek fizetett általában potom vételárakról nem is beszélve. Azaz szép csendben „piacgazdaság” örve alatt valahogy „újragründolódik” a régi jó késő feudalizmus: a vékony felső rétegek minden terhüket áthárítják egy meglehetősen differenciáltan szegény tömegre, amelynek adótermelő képességéről gondoskodni az állam legfőbb feladatainak egyike. Az adótermelésből kihulló legnyomorultabbak pedig újból differenciáltan hullanak le a még „átképezhető” munkanélküliektől a hajléktalanok több tízezres (nálunk jelenleg hatvan-hetvenezres) tömegéig, egyfajta „hajléktalan-Gulág”-ig, ami költségvetésileg tán még „hatékonyabb” mint a koncentrált Gulág, hiszen se szállásról, se őrzésről, se étkeztetésről nem kell gondoskodni. Az egynéhány hajléktalan szállást pedig működteti néhány nagy lélek, mint Samu doktor és megfizetik az adózók tömegei. Akikre a privatizálható vagyon elfogyásával egyre nagyobb teher hárul; a „makrogazdasági egyensúly” hosszú távon elsősorban attól függ, hogy sikerül-e adótermelő képességüket „optimalizálni”.

Ehhez azonban az államnak meg kellene óvnia polgárait mindenféle legális és illegális nem állami sápszédéstől; villany-, víz-, gázdíjemelésektől csakúgy, mint az „örzvédő” gengszterektől. Nem utolsó sorban az adótermelő képesség megőrzése érdekében kellene az államnak maximális közbiztonságot teremtenie és fenntartania, kellene szakszerű és emberséges (és nem úgynevezett „korszerű”) egészségügyi hálózatot működtetnie, világszínvonalú (mert csak ez „konvertibilis”) közoktatást és felsőoktatási rendszert fenntartania, a nagy nemzeti könyvtárakat (OSZK, Akadémiai Könyvtár) és az egyetemi könyvtárakat beleértve.

Sorolhatnánk a „kellené”-ket, de minek. Tudják valószínűleg a politikusok értelme-
sebbjei is, hogy az elkövetkező posztprivatizációs periódusban aligha lesznek folytathat-
ók a jelenlegi piacgazdasági feudalizmus („vadkapitalistának” becézett) módszerei. Il-
letve dehogyisnem lesznek folytathatók. Alkalmas „kényszerpálya” ügyes kiválasztásá-
val „fenntarthatók” sőt még akár „fejleszthetők” is lesznek. A modern *Market economy*
jól együtt tud élni feudális és félfudális piacgazdaságokkal: meglehet éppen ez glo-
balizációs stratégiájának egyik titka: a világgazdaságba integrálva megnő a felső egy-öt-
tíz százalék „kollektív mozgástere”, annyira akár, hogy „makrogazdasági egyensúlyt”
szimuláljon egy „virtuális világban”, jelentős GDP növekedéssel. Az így integrálódó or-
szágokban azonban az alig elviselhetőség és az elviselhetetlenségig szűkülnek az al-
sőbb rétegekben élők egyéni mozgásterei, és a népesség 99–95–90 százaléka meg-
állíthatatlanul szegényedik, elnyomorodik, süllyed; akár túlszaporodik, akár fogyás jel-
lemzi az ország demográfiai helyzetét. Az pedig aligha remélhető, hogy a gazdasági és
velük életre-halálra összefonódott politikai elitek racionális vagy pláne humanitárius
érvekkel rávehetőek, hogy ne feltétlenül csak mindenkori pillanatnyi profitjuk maxima-
lizálására törekedjenek; legalábbis aligha remélhető ez a piacgazdasági feudalizmus kö-
rülmenyei közepette. Ehhez el kéne indulni „kifelé a feudalizmusból”, meglehet itt ná-
lunk éppen egy újfajta kiegyezés felé, amelyet, a hatvanheteshez hasonlóan, csak az ál-
lam köthetne meg, egyszerre egy külső hatalommal és saját társadalmával. Ekkor azon-
ban az „integráló” hatalomnak (hatvanhétben ez a Monarchia volt) és az „integrálódó”
államnak egyaránt le kellene mondania „ádáz öncélúságairól”, a kiegyezés társadalom-
mal megvalósítandó felében pedig le kellene mondani a maximális haszon elvéről,
amint az a jobbágyfelszabadítással történt. A hatvanhetes kiegyezés az „integráló”
nagyhatalommal kétségtelen gazdasági sikereit annak is köszönhette, hogy két évtized-
del azelőtt megtörtént a belső társadalmi kiegyezés. Az akkori feudalizmus haszonélve-
zői belátták, hogy egy szabadkereskedelemre hivatkozó és (részben) erre épülő világban
nem tartható sokáig kiváltságaikra (robot, adómentesség, gazdasági monopóliumok,
stb.) számító gazdaságuk. Még a legkonzervatívabb nagybirtokosok is beletörődtek,
hogy az országban „az európai társadalomfejlődés értelmé”-ben a középkori nagyonis
különbözően mért „szabadságok” bizonytalan sokaságát felváltásák a „szabadság” (lehe-
tőség szerint) egyenlő eloszlását (tehát nem „egyenlőségét”!) biztosító szabadságjogok,
az érvényesítésükhöz szükséges intézményekkel együtt. Belátták, hogy ezek híján hiú
ábránd társadalmi kiegyezésről álmodozni. Ugyanis „a szabadságintézmények hiánya
a legfőbb melegágya a gazdasági kizsákmányolásnak is”. (Bibó III, 67.) „Csakis a szabad-
ságnak magának is intézményesített, de ugyanakkor eleven szabadságlélegzettel és lélek-
kel teli formái azok, amelyek divatos szóval élve az establishmenttel, a társadalmi-ha-
talmi helyzetek bürokratikus és elnyomó tényezőjével szemben valóságos, eleven és ál-
landóan működő és ugyanakkor intézményesíthető ellenhatást képesek kifejteni.”
(Bibó III, 61.) E nélkül az ellenhatás nélkül az ország szegényebbik négyötöde-három-
negyede megmarad multinacionális nagytigrisek és hazafiú kistigrisek kiszolgáltatottjának
és kizsákmányoltjának. És akkor a kiegyezés elmarad. S elmarad véle a várva-várt
gazdasági föllendülés, nem a virtuális makrogazdasági, hanem a mikrogazdaságokat át-
járó és lélegeztető valóságos föllendülés, amely különben már hatvanhét után is a gaz-
dasági-politikai „establishment”-nek hajtotta a legnagyobb hasznot; nem az elképzel-
hető maximálisat persze, hanem az adott körülmények feltételeivel és követelményei-
vel számoló – és megelégedő – optimálisat.

Annál is nagyobb szükség lenne ma az establishment önmérséklő belátásra, mert a mai integráló nagyhatalommal még egy esetleges belső társadalmi kiegyezés és a ráépülő gazdasági stabilitás birtokában is sokkal nehezebb lesz kiegyezni valamiféle kölcsönösség alapján, mint volt hatvanhétben Ausztriával. Az akkori Habsburg-birodalommal ellentétben ugyanis az Európai Uniót semmi sem kényszeríti hátrányokat és előnyöket józanul mérlegelő és többé-kevésbé igazságosan elosztó kiegyezésre egy hozzá képest szegény vagy pláne szegényedő országgal. Arról nem is szólva, hogy ellentétben a mai establishmenttel, a hatvanhetesek igen jól és belülről ismerték azt a nagyhatalmat, amelybe integrálni kívánták az országot.

V.

Lengyel László *Mozgástér és kényszerpályájában* a globalizáció hatásainak és kihívásainak tükrében vázolja a mai Európa gazdasági és politikai sajátosságait, lehetőségeit és korlátait, s kijelöl két forgatókönyvet illetve forgatókönyv-családot, melyeknek scenáriói szerint a közeljövőben sor kerülhet a szovjet fennhatóság alól kiszabadult kisállamok csatlakozására az Unióhoz. Tárnyilagosan és elfogulatlanul ismerteti az Európai Unió jelenéről és jövőjéről szóló fontosabb értékeléseket és elképzeléseket csakúgy, mint az esetleges csatlakozások lehetséges változatait. Vállalva a tévedés kockázatát, kijelöli a változatok közül azt, amit legvalószínűbbnek tart: „Véleményem szerint Európában nem fog megvalósulni az eltervezett politikai unió, hanem inkább a konföderációs jelleg erősödik. Az Európai Unió csak keveseket és csak szigorú vizsgáztatás után fogad be. Ilyen vizsgának talán egy konszolidált Magyarország, Lengyelország, Csehország és Szlovénia felelhet meg. De ezek egymást is kilökhetik a versenyben. Természetesen Csehország és Szlovénia is a tartományok, a régiók Európájára építenek. Csehország Bajorországra és Ausztriára, Szlovénia ugyanazokra, akikre Magyarország.” (*Mozgástér* 222.) „A kilencvenes években Magyarország nem az Európai Közösség nagy integrációjához vagy az európai nemzetállamokhoz fog közelíteni, hanem a régiók és tartományok Európájához. A kis-Magyarország, Giulia, Friuli, Trentino-Alto-Adige, Veneto olasz tartományokkal, Bajorországgal, Baden-Württemberggel és az osztrák keleti tartományokkal fonódik össze.” (213.) „Lehetséges-e a »visegrádiaknak« nem Németországra, illetve a német befolyási övezetre alapozniuk? Van-e esély arra, hogy a térségben – Magyarországon, Lengyelországon, Csehországon és Szlovéniában – jelentős francia, észak-amerikai vagy távol-keleti befolyás jelenjen meg? Feltéve, hogy az országok kereskedelmileg már ma Németországtól függenek, Magyarország, Csehország és Szlovénia a működő tőke szempontjából is. De ami ennél lényegesebb, hogy a német és az osztrák életmódbeli mintát utánozza valamennyi társadalom. Az utánzásos gazdasági kultúrában a magyar, a lengyel, a cseh és a szlovén polgár a bajor autókat, az osztrák házakat, az észak-olasz lakásberendezkedéseket látja mintaként maga előtt. Hiába döntenének politikusaik az amerikai vagy a távol-keleti kapcsolat mellett, a társadalmak vonzódása a német fogyasztói tér maradna.” (222.) Néhány oldallal később, az *Összefoglalásban* nyomatékosan megismétli: „Az országok kereskedelmi és tőkebefolyás szempontjából német befolyási övezetbe kerülnek, amit csak színezhethet más európai – francia, olasz, holland, svéd –, illetve amerikai és ázsiai befolyás.” (224.) Lehet, de a „színezés” sem lényegtelen, és főleg az nem, hogy mennyire színezhetsen. Annál fontosabb ez a lehető legnagyobb „színezés”, minél inkább igaza van Lengyel Lászlónak – márpedig igaza van –, „hogy Magyarország sorsa legalább felelősséget

nem Magyarországon dől el, hanem a nagyhatalmak játékterében. S nekünk, politikusoknak és vállalkozóknak, véleményformáló értelmiségieknek és pénzembereknek mindent el kell követnünk a kényszerpálya elkerülése és mozgásterünk kiszélesítése érdekében". (8.) Egyoldalú német orientáció meglehet sokunknak roppant ellenszenves, még nem kifejezetten kényszerpálya formájában is, történelmi s empirikus okokból. (Kutyából(nem)lesz szalonna?) Politikában és gazdaságban, pláne, ha a kettő oly szorosan fonódik össze mint ma, meg kell próbálni eltekinteni az érzelmeiktől. (Nem lehet.) De vajon csakugyan olyan fölényes és lehengerlő Németország gazdasági ereje és politikai befolyása az EU-ban, mint amilyennek látszik? Az EU-ban oldódott s tán el is múlt már az újraegyesítés utáni német túlsúlytól való félelem, s az, hogy a német gazdaságot (s közérzetet) ennyire megviselte az újraegyesítés, holott akár meg is erősíthette volna (mint Amerikát a Marshall-segély), nem azt mutatja, hogy a német gazdasággal nincsen minden rendben? És a munkaerő-piaci „stagfláció” (állandóan 10% feletti munkanélküliség mellett milliós vendégmunkás-áradat) miféle életmódbeli mintára utal? Ami pedig a közérzetet illeti, a 89 utáni közép-európai változások lelkes interpretátora, Timothy Garton Ash nem győzi biztatni a németeket, hogy legyenek már „magabiztosabbak”, és vállaljanak már „minta” vagy éppenséggel „vezető” szerepet. (Gott behüte!) Nem olyan biztos tehát, hogy az elkerülhetetlen kényszereken túl érdemes tenni a német lóra. Az osztrákra tán inkább az lenne, de az még éppen ledobni készül. És a lengyelekkel vívott kukoricacsata se arra utal, hogy az imaginárius Közép-Kelet-Európához húzható lenne valós tengely. Lengyel László már a visegrádi álmok idején világosan látta, hogy az Európai Közösség és az Orosz birodalom közötti „zónában” eredményes regionális együttműködésnek nem sok esélye van. Azóta az akkor általa még ígéretesnek tartott *Alpok-Adriáról* is kiderült, hogy több a füstje, mint a lángja. Igazából az is akkor volt érdekes, amikor még két világrendszer közötti szakadékot hidalt át és segített betömegetni. Azt is jó előre látta Lengyel László, hogy a csatlakozás csepegtetve fog történni, jóllehet mindkét félnek, egész Európának országokat átfogó régiók egyszerre történő integrálásának a formájában volna legkedvezőbb. Mára csak annyi módosult, hogy a „három törpe” (Csehország, Magyarország, Szlovénia) „versenyét” felváltani látszik két törpe és egy óriástörpe (Lengyelország) versengése. Regionális együttműködésnek azonban – ez a lényeg – semmi nyoma.

De talán mintha magán az EU-n belül is csökkenne illetve módosulna a határokon – jobban mondva a volt határokon – átnyúló régiók jelentősége. Mintha valahogy „viszsa-wallersteinosodna” az EU: egyre határozottabban kirajzolódik egy Pó-Alpok-Rajna-Szajna-Rhone „mag”, ami köré magán az EU-n belül mintha kezdenének igen rangos belső „félperifériák” (vagy inkább „magjárulékok”?) szerveződni egyes országokból illetve országon *belüli* régiókból.

Elmondható ez persze a régiók nyelvén is, ahogyan Lengyel László vázolja a német újraegyesítés felvetette dilemmák és ellentmondások részletes elemzése után: „Mind ezt tetézi, hogy nem Németország nyugati fele nyerte meg a békét, hanem azon belül is néhány olyan nyugati tartomány (*Länder*), amelyek részei az úgynevezett »európai banánnak«, a Londontól Flandrián, Luxemburgon és a franciaországi Rhone-Alpeson, a német Baden-Württembergben az olasz Lombardiáig és Katalóniáig húzódó »szuperrégióknak.«” (127.) A „banán” igyekszik magát kiszabadítani „Olaszország, Németország és Franciaország szegényebb régióival való” kapcsolatainak a szorításából. A kozmopolita, modern fejlődés vonzereje érvényesül itt a régimódi, restriktív nemzeti kényszerekkel szemben. „Ellentétben a két világháború közötti időkkel, amikor állami és

terjeszkedő modernizációban hittek a fejlettebb régiók lakosai és gazdasági erői is, így Hitler ennek megfelelően terjesztette ki sajátos militáris-ipari modernizációját a birodalmi Németországra, Mussolini pedig Észak könyörtelen fegyelmező erejét Délre, az ezredvég dinamikus régiói inkább megszabadulni igyekeznek a távolabbi nemzetek felletti erő révén szegényebb nemzettársaiktól." (128.) „A szociális önzés legyűri a birodalmi vagy nagyjárműi álmokat és patriotizmust. Mivel a nagyjárműsítés nagyobb költségekkel, több osztozkodással, elkötelezettséggel jár, ezért akár új nemzeteket is hajlandók kreálni bizonyos területek lakói, csak hogy kimenekülhessenek egy nagyobb integrációból. Az Északi Liga »padania«-i lakóinak nincs etnikai azonosságtudata, de van egységes gazdasági, szociális és kulturális tere, Milánótól Bresciáig, Modenától Veleceig. Szívesebben vennék, ha eme »kistérségben« föderalizálódnának vagy szakadnának el, mint az egységes Itália »nagyterében«. Sejtésem szerint a Nyugat-Dunántúl és Budapest »pannon« választói is el tudnák képzelni a föderalizálódást a »hun« Kelet-Magyarországgal." (175.) Wallersteini nyelvre lefordítva a „föderalizálódást”: a félperifériára és perifériára különült ország elsősorban az előbbinek hasznos együttműködését.

A gazdasági, szociális és kulturális terek szerinti integrálódás és differenciálódás többé-kevésbé spontán folyamat, de nem légüres térben történik. *Longue durée* trendek és váratlan politikai változások, közgazdasági elméletek és az alapjukul szolgáló vagy általuk inspirált gyakorlat, érdekek és ellenérdekek ütközései és erősítőkörei formálják és motiválják az integrálódást és differenciálódást politikai és gazdaságpolitikai „modellek” hatása sőt vezérlése alatt. Ezek a modellek konfliktusba kerülhetnek egymással, akár egyazon országon belül is, mint az újraegyesítés utáni Németországban.

A Bonni Köztársaság a hetvenes évektől az újraegyesülésig „jellegzetes kereskedő állam, amely katonai-területi stratégia helyett kereskedelmi expanziót folytat. A rajnai modellben a vállalat vegyes jellegű: egyszerre áru (*commodity*) és közösség (*community*). A bér ugyancsak vegyes jellegű, ellentétben az amerikai modell felfogásával, ahol a munkaerőpiactól függ, itt nagyobb jelentősége van a piacon kívüli tényezőknek." (110.) De ez nem azt jelenti, hogy az állam „túl erős” lett volna. Ellenkezőleg, a rajnai modellben számos tényező korlátozza az állam szuverenitását: a pártok jelentős szerepe, a tartományi önállóságok, a független jegybank és az Alkotmánybíróság. Az érvényesülő érdekek sokféleségének megfelelően a rajnai modell konszenzusos és korporatív. „A rajnai modell *bankvezérelt kapitalizmus*, ellentétben az amerikai tőzsde-értékpapír- és vállalat-vezérelt, vagy a délkelet-ázsiai állam-vezérelt piacgazdaságokkal." (110.) Az egységes Németország azonban egyik napról a másikra változtatott az addigi gazdaságpolitikáján. „Mindenekelőtt a legfontosabb módosulás, hogy az újraegyesített Németország a keleti tartományaiban nem kereskedő államként... járt és jár el." (111.) „Amikor a nyugatnémet vezetés az egyesülés gyors, állam- és parancs-vezérelt, konfliktusos, az árupiacon azonnal liberalizáló, »high-tech-high-wage« megoldását választotta, a rajnai modellt Keleten a fejlesztő állam (*developmental state*) modelljével cserélték fel. Ez a félig tudatos, félig spontán modellváltás óhatatlanul kihatott az ország nyugati felére is. A robusztus fejlesztő, eladósodott nemzetállam, amelyet korábban el sem tudtak képzelni, most az állami pénzek befecskendezésével táplálja a hatalmas *konszernek*, amelyek azonban nem, vagy nem eléggé emelték meg a keleti tartományokat. A nyugatnémet politika nem ajánlásokat tett a keleti félnek, nem mozgásteret kínált fel számára, hanem utasított, parancsolt és végrehajtást követelt a partnertől nem is tekintett, kényszerpályára állított keletiektől." (114.)

Németország tehát, miközben a rajnai modellt propagálja követendő példaként az Uniónak – például Maastricht formájában –, önmaga Kelet felé fejlesztő államként viselkedik, s az egyesített ország kezd nemzetállami vonásokat ölteni, annak számos elszentes megnyilvánulásával (idegengyűlölet, prepotencia, „über alles”-kedés), és újból kialakul „az a hisztérikus lelkiállapot, melyben nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között”. Tetejébe a kilencvenes években megjelenik a „globalizációs modell” hatása, Világbankkal, IMF-el és az ezzel járó túlköltekezésekkel, restriktciókkal, bizonytalanságokkal. „Mivel nagy gazdasági érdekcsoportjai a nemzetköziesedésben és a regionalizmusban érdekeltek, miközben az állami és szakszervezeti történelmi reflexek wilhelmiánusak, ezért Németország tudathasadásos politikát folytat” (Mozgástér 128.), közvetíti Lengyel László Ralf Dahrendorf véleményét.

Ha akadna ma Rathenauhoz fogható nyílt eszű és tisztaszívű politikus, valószínűleg azt tanácsolná a kelet-európai kisállamoknak, hogy ne kössék szekerüket túlságosan egy olyan „magabiztos és bizonytalan” óriáshoz, mint a kohli Berlieni Köztársaság. Még akkor se, ha netán csakugyan a németeké „az egyetlen ország, az egyetlen társadalom, amely a világhatalmak és az európai hatalmak közül jól eltájékozik mind Nyugat-, mind Kelet-Európában”. (Mozgástér 134.) Még akkor se, ha „nem annyira a kancellár, a szövetségi kormány, mint inkább a német transznacionális vállalatok, óriás pénzüzetek és a tartományi kormányok, illetve városi önkormányzatok számítanak. A politikai helyismeret helyett a gazdasági helyismeret számít és ez a német mikroszférában van meg”, (135–136.) Dehát hol volt Kelet-Németország csatlakoztatásakor, amelynek horribilis költségeit unos-untalan azzal szokás magyarázni, hogy a DDR „rothadtságának” mértékét nem „lehetett” előre látni? Pedig ha valahol, ott meglehetősen nemcsak a gazdasági, de a politikai „helyismeret” is a „német mikroszférában”. Lehet persze, hogy a külföldi Kelet felé Németország inkább *Handelsstaat*-oldalával mutatkozik. „Nem Németország köti magához Magyarországot, hanem a Siemens és a Deutsche Telecom, az Opel és a Volkswagen, az Allianz és a Bayerische Landesbank, illetve Baden-Württemberg tartomány és Bajorország. Sőt, nem is Magyarországot, hanem Budapestet, Győrt, Székesfehérvárt. Ez erősebb kötés az Európai Uniónál és bármilyen német–magyar kormányközi megállapodásnál.” (136.) Ami kényszerpályának végül is nem lenne a legrosszabb, ha a multik mai világában a *Handelsstaat* régi nemes Hansa-hagyományokkal és Thomas Mann-i színekkel kecsegtethetne. Sajnos azonban a multik mai világát legalább akkora távolság választja el a régi kereskedővárosokétól, mint a népszerű *Guldenburgok öröksége* tévésorozat a *Buddenbrookstól*.

VI.

Könnyű ennek a komisz huszadik századnak a végén *laudator temporis acti* szerepbe belebúslakodnia magát az embernek. De emlékezzünk csak, mivel jött haza a tizenkilencedik század közepén Gorove Angolhonból: látja jól, s fel is hánytorgatja, „hogy a dolgozó nép sorsa keményebb s hogy nehezebben javítható, mint sorsa a parasztnak nálunk”, de látja és értékeli azt is, hogy tervek születnek és törvények hozatnak kemény sorsa enyhítésére, ha egyelőre nem is sok eredménnyel, és „Angolhon nem fog többé visszalépni”. És nem fog visszalépni a mai „Angolhon” sem, erről hoz hírt Lengyel László, valósággal mai Goroveként, a transznacionális globalizáció Világbankos-IMF-es világából. Látja jól és ismerteti a globalizáció árnyoldalait: a „globális diszkurzus” anyanyelveket (és anyanyelvi kultúrákat) formáló deformáló hatását, a globális

média hatalmak többnyire nem üdvös befolyását, a nemzetközi bűnszövetségek és a földalatti bankrendszer legális és illegális vállalkozásokat és pénzügyleteket félelmesen egybemosó kapcsolódását, érzékelteti a világintézmények (az ENSZ különféle szakszervei, a Világbank, az IMF, a Kereskedelmi világszervezet, a G-7, stb.) gyöngeségeit, hibáit, felnőni-nem-tudását a vállalt feladatokhoz. S bár ezek „az univerzális szerkezetek és szervezetek bizonyos tekintetben a nagyhatalmak fölött állnak” (44.), a Szovjetunió váratlan felbomlásával előállott „világrendhiányban” ugyanolyan tájékozatlanok és tehetetlenek, mint a nagyhatalmak. „E globális térség szerveződésben, értékeiben, civilizációját illetően vitathatatlanul maga is válságban van. A fentebb leírt szerveződések a hidegháború befejezése után se váltak alkalmasabbá a globális válságok megoldására. Nő a feszültség a világ gazdag és szegény régiói között, az integráltak (a bentlévők) és a kizártak (a kintlévők) között.” (61.) A kintlévők esélyeit – szegény embert még az ág is húzza – rontja a bentlévők kíméletlen versengése, amely csak (többnyire teljesen értelmetlen) reklámcélokra (világméreteken) dollárszázmilliókat szór el, aminek egy része legalább válságok megoldására fordítható. De a világban kialakult „alkalmi rend” hasznélvezői nem a válságok megoldására törekszenek, hanem elreteszésére. „Ezzel az elreteszéssel, kizárással időt és teret akarnak nyerni. Időt, amíg ki nem találhatnak és össze nem egyeztetnek, vagy ki nem kényszerítenek egy új világrendet, időt, hogy békén hagyják őket. Teret, zónát, amely elválasztja őket a szegényektől és nyomorultaktól, legyenek azok lázadók vagy belenyugvók. Jelszavuk továbbra is érvényes: világ szegényei, hagyjatok békén.” (43.) A jelszó országokra lebontásban is érvényes: a 20. század végének „konzervatív liberalizmusa” merőben és meredeken különbözik e tekintetben (is) a 19. század közepének angolhoni *laissez faire* liberalizmusától, ahol a „Poverty” és a „Liberty” – legalábbis az „Idea” szintjén, bár többnyire a törvényhozásban is – szervesen kapcsolódott. „Az ipari forradalmat – végzi nagy könyvét a szegénység idejéről Gertrude Himmelfarb – intellektuális forradalmak sora követte, forradalmaké, melyek nem kevesebbet nyomtak a latba: egy új morálfilozófia, egy új politikai gazdaságtan, egy új társadalomtudomány (social science), egy új radikalizmus, egy új Toryizmus. És mindezekkel együtt megszületett egy új erkölcsi érzék, amely többé nem tudta megnyugtanni magát az ősi bölcsességgel: »Mert a szegények mindig is veletek lesznek«. (Himmelfarb 534.)

Ezt az ősi bölcsességet tetézi meg a piaczgazdasági globalizáció forradalma egy újjal: „Világ szegényei, hagyjatok békén.” Miközben minden eszközzel, a „globális diskurzus” és a „világméretű média hatalmak” válogatott rafinériáival és fogásaival arra biztatja a világ szegényeit, hogy vásároljanak meg és fogyasszanak minél többet a Market economy-juk esztelenül termelt és reklámozott árucikkeiből, intim betétől légmentesített autósodáig. És a világ szegényeinek legvállalkozóbb vékonyka krémje megindul feltartóztathatatlanul, hogy megszerezze magának az áhított javakat. (Az embercsempészet nem véletlenül vált napjaink egyik legjövedelmezőbb üzletágává.) Pedig a globalizáció intellektuális krémje legalábbis *A növekedés korlátai* óta tisztában van vele, hogy ha a világ szegényeinek csak a fele olyan életszínvonalon és olyan „fogyasztói magatartással” élne, mint „Észak” gazdagjainak a legalsóbb rétege, akkor annyi környezet „fogyasztódna el”, hogy abba belepusztulna a világ, a gazdagokkal együtt, és „ha a gazdasági globalizáció ezután is a gazdagok javára dolgozik, képtelen lesz felszívni az »új szegénység« mérhetetlen planetáris bugyrait” (Jean Chesmeaux, *En avant ver de nouvelles aventures! La Quinsaine Littéraire*, 1 au 15 janvier 1998, 25–26.) Azért találtak ki a környezetvédők – a környezetvédelem a *Market economy* fontos üzletága –

a „fenntartható növekedés” ideáját. Amibe befér – ha persze nem is világméretekben – egy még éppen elviselhető szegénység „ideája”, a „szegénységkezelés” differenciált eszköztárával az államilag vagy helyhatóságilag szervezett munkanélküli segélyezéstől a különféle segélyszervezetek éhínséget és hajléktalanságot enyhítő, ám akarva-akaratlanul egyúttal mintegy fenntartó és szentesítő tevékenységéig. Így a segélyezettek teljesítik fogyasztói „kötelezettségeiket”, ami ugyanolyan elengedhetetlen a növekedés fenntarthatóságához, mint a szegények többségének szegényül maradása. Afrika csonttá fogott, legyek szállta gyermekeinek látványos tévébemutatói hatékonyan segítik a leggazdagabbaknál felhalmozott eladhatatlan élelmiszerkészletek „piacosítását”. És a *development*, a leggazdagabbaknál persze, *sustainable*. És ez a „létező fenntarthatóság” az elérhetőség reményét ébreszti a kívül rekedtekben. „For ye have the poor always with you.” És bestseller történelemkönyvek prédikálnak a történelem végéről, egy- vagy többpólusú világcivilizáció kialakulásáról, vagy éppenséggel különféle világkatasztrófákról. A történelem ismétli önmagát, a történészek ismétlik egymást, tartja az ősi bölcsesség. Közben pedig a környezettel együtt elfogyasztódik a világban a polgár: a takarékos, sőt szükség esetén zsupori lény, aki fogáéhoz verte a garast és egész életében egyetlen ünneplőruhát ha vett, aki a fogyasztásnál mérhetetlenül többre becsülte a termelést, aki a megélhetést csak munkából tartotta elképzelhetőnek, el egészen a „munka” fogalmának ostoba beszűkítéséig. „a lélek nem polgári álmai”-nak kirekesztéséig. És munkátlanok „dologháziasításáig”. Akik ma annyit hivatkoznak a „polgár”-ra, nem tudják, kire hivatkoznak. Hiszen ha valamit, a polgár azt bizonyosan nem tűrné, hogy nevében két és fél milliárd forintot dobjanak ki kampánycélokra. (Miközben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát évi huszonnyolcmillió forint miatt az Akadémia magát Magyar Hazafinak és Takarékos Piacgazdásznak hirdető vezetősége önként tönkreteszi.) A polgár tudná, hogy nem a demokrácia „kerül sokba”, hanem a pazarlás, a lopás, és a hülyeség. Világméretekben immár, mert ez is benne van a globalizációs-csomagban. Aminek szerves része országokra bontásban a mi privatizációs csomagunk. Meglehet különben, hogy megspórolhatatlan része, mivel „a globalizáció azt jelenti, hogy a világ fejlett felén az állami szuverenitást minduntalan áthatja a nemzetköziesülés, s aki ebből a nemzetköziesülésből kimarad, az teljesen esélytelenné válik a fejlett országokhoz való felzárkózásra”. (*Mozgástér* 44.) Esélytelenné válhat azonban végsőkéig „kiprivatizáltan” is; és az esetleges esélyesség is csak akkor válhat az ország hasznára, ha a fejlett országok a nagy globalizációban nem játsszák el esélyüket a felzárkózásra az európai társadalomfejlődés fővonalához, ahogyan azt a magyar viktoriánusoktól Bibó Istvánig és Szűcs Jenőig értették a politikai és történeti gondolkozás mesterei, soha meg nem feledkezve róla, „hogy a történelem hosszú trendjében minek volt struktúrameghatározó szerepe”. (*Vázlat Európa három történeti régiójáról* 110.)

*

A *Szerelmes földrajz* hatvanötödik fejezetét Szabó Zoltán Kármán idézetének idézésével végzi: „»Vad és durva elméjüket (Arcadia első lakosainak), hogy megszelídítsék, leghathatósabbnak a felső értelmű bölcsek, az új és gyenge érzéseknek felindítását tartották, és kedvet szerettek náluk a poesishez, énekekhez, tánchoz és ünnepekhez«. A nemzet csinosodásáról szóló írásában mondja ezeket. Jó tanács Európának. Hogy Görögországról szól, az ne zavarjon. Európa népeire úgyis afféle jövő várhat, mint a görög népekre hajdan, hogy a többiek idejárnak iskolába. Elképzelhető olyan kor,

mikor majd már nem nemzeti becsvágyak, hanem kultúrák versengenek. Nem indulnánk rossz esélyekkel.”

Gauguin 1897 októberében „írta Monfreid-nek a híres mondatot: »Legyenek mindig maga előtt a perzsák, a kambodzsaiak és egy kicsit az egyiptomiak. A nagy tévedés, az a görög, legyen bár mégoly gyönyörű.« És miért? »Puvi magyarázza a gondolatát, igen, de nem festi meg«, pontosítja Gauguin Charles Morice-nak. »Ő görög, míg én, én vadember vagyok, farkas nyakörv nélkül az erdőben.« Tehát a művészet titka? Nagyon egyszerű, mikor az ember a természetet nézi, nagyon nehéz, mikor az ember egy kicsit rejtelmesebben, parabolákban akarja kifejezni magát, formákat találni.« ... Mivel, teszi hozzá, »a műalkotásban pontosan az a lényeg, ami nincs kifejezve: implicite következik a vonalakból, se szín se beszéd nem számít; nem materiálisan konstituált.«” (Charles Estienne, *Gauguin*, Skira, 1953, 96.) „Az ezernyolcszázias esztendő legvégén Párizs apró hidjainak egyikén egy igen választékosan öltözött, bohémkülséjű férfi szemlélődött. A járóelők aggodalmas pillantásokkal méregették abban a hiszemben, hogy életunt, kire ellenállhatatlan vonzást gyakorolnak a sűrű Szajna-habok. De az elegáns férfi nem ugrott, csak állt és nézelődött. Tekintete nyugodtan járt a víz fölött, a két part házainak szeszélyes ablaksorain, ezekről a háztetőkre emelkedett, ott a kéményeket vizsgálta, füstjük fura kérdőjeleket rajzolt az égre. Pillantása végigsétált az égbolton a Montmartre-től Montparnasse felé és vissza. A sarki koldus talán arra gondolt, hogy azt a túlvilágot keresi ott fenn, mikor a férfi e következő meglepő észrevételt tette: »Páris ege úglólszik kezdi utánozni Corot-t«” (*Szerelmes* 178.)

PAPP GYÖRGY: MAGYAR ANTEUSZ